

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه معارف اسلامی

رساله دکتری
گروه: مدرسی معارف اسلامی
گرایش: مبانی نظری اسلام

عنوان:

علم الهی به جزئیات در فلسفه اسلامی
(فارابی، ابن سینا، بغدادی، ابن رشد، شیخ اشراق، فخر
رازی، خواجه نصیر، میرداماد، ملاصدرا و تابعان ملاصدرا)
و مقایسه آن با نصوص دینی

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر عسکری سلیمانی امیری

استادان مشاور:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر ابوالفضل کیشمشکی

حجت الاسلام والمسلمین دکتر حسن معلمی

نگارش:

ابراهیم رستمی

۱۳۹۳

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و ... از پایان نامه یا رساله برای دانشگاه معارف اسلامی محفوظ است. نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

تقدیم به:

عصاره رسالت

ثمره ولایت

طریق هدایت

موعود عدل گستر

حضرت بقیة الله الأعظم (روحی و ارواحنا لتراب مقدمه الفداه)

تقدیر و تشکر

حمد و سپاس خدای را که توفیق کسب دانش و معرفت را به ما عطا فرمود. در اینجا از استاد گرامی و بزرگوار جناب آقای دکتر عسکری سلیمانی امیری که راهنمایی نگارش این رساله را برعهده گرفتند و هم چنین از مساعدت و مشاوره استادان محترم جناب آقای دکتر ابوالفضل کیاشمشکی و جناب آقای دکتر حسن معلمی که بنده را در ارائه هر چه بهتر این رساله یاری نمودند، و هم چنین از اساتید محترم داور جناب آقای دکتر گرامی و جناب آقای دکتر اله بداشتی و جناب آقای دکتر منفرد و جناب آقای دکتر محمدی و همه کسانی که به نحوی در تولید این رساله موثر بوده‌اند کمال تشکر و قدردانی می‌نمایم.

چکیده

در میان صفات خداوند، صفت علم و در پی آن مسئله علم خداوند به جزئیات و چگونگی آن، یکی از پیچیده ترین مسائل فلسفی است که فلاسفه اسلامی برای تبیین کیفیت آن و برداشتن نقاب از چهره این سرّ الهی تلاشهای فراوانی نموده اند و هم چنین در متون و نصوص دینی اسلامی بر «علم بو دن» خداوند به همه اشیاء، بسیار تأکید شده و آیات و روایات زیادی در این زمینه وارد شده است، از این رو در این پژوهش به مسئله علم الهی به جزئیات در فلسفه اسلامی (اعم از فلسفه مشائی، اشراقی و صدرایی) در دو مقام، یکی در مقام ذات و قبل از ایجاد و دیگری در مقام فعل و بعد از ایجاد و مقایسه با نصوص دینی پرداخته شده است. فلاسفه مشاء با استناد به اصل علیّت و از طریق صور مرتسمه به اثبات و تبیین علم خداوند به جزئیات، قبل و بعد از ایجاد پرداخته اند. فلاسفه اشراقی نظریه ی صور مرتسمه را مردود دانسته و با تمسک به اضافه اشراقی و احاطه قیومی حق تعالی نسبت به اشیاء، معتقدند که خداوند به جزئیات در مقام فعل، علم حضوری تفصیلی دارد و وجود خارجی جزئیات، عین علم حق تعالی است. فلاسفه صدرایی نیز از طریق قاعده بسیط الحقیقه و اطلاق ذاتی، بر علم خداوند به جزئیات در مقام ذات استدلال کرده و بر این باورند که خداوند به همه جزئیات در مقام ذات، علم حضوری دارد و این علم، عین ذات واجب تعالی و اجمال در عین تفصیل است، و متعلق علم حق تعالی، وجود الهی جزئیات است و در مقام فعل نیز به همه جزئیات علم حضوری دارد که این علم به وجود خاص خارجی شان تعلق می گیرد. نصوص دینی نیز با بیان اطلاق ذاتی واجب تعالی «هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ» و با ذکر احاطه قیومی «وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ» و حضور همه اشیاء در نزد حق تعالی «وَإِنْ كُنَّا لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ» بر علم خداوند به همه اشیاء تأکید می نمایند. به طور کلی مکشوفات عقلی در مسئله علم الهی به جزئیات مورد تصدیق داده های وحیانی است، و عقل و وحی، برهان و قرآن در این موضوع از همخوانی ویژه ای برخوردار بوده و هماهنگ و پشتیبان یکدیگرند.

واژگان کلیدی: علم الهی، جزئیات، صور مرتسمه، اضافه اشراقی، بسیط الحقیقه کل الأشیاء، اطلاق ذاتی، نصوص دینی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	۱. فصل اول: کلیات تحقیق.....
۲.....	۱-۱ تبیین موضوع تحقیق.....
۳.....	۱-۲ سؤالات تحقیق.....
۳.....	۱-۲-۱ سؤال اصلی تحقیق.....
۳.....	۱-۲-۲ سؤالات فرعی تحقیق.....
۴.....	۱-۳ فرضیه‌های تحقیق.....
۴.....	۱-۴ اهداف تحقیق.....
۵.....	۱-۵ اهمیت موضوع و دلیل انتخاب آن.....
۶.....	۱-۶ پیشینه تحقیق.....
۶.....	۱-۷ روش تحقیق.....
۷.....	۱-۸ تعریف واژه‌های تحقیق.....
۹.....	۲. فصل دوم: علم الهی به جزئیات در فلسفه مشائی.....
۱۰.....	۲-۱ فارابی.....
	۲-۱-۱ بیان علم حق تعالی به اشیاء (کلیات و جزئیات) و انکشاف سلسله موجودات در مرتبه مقدم بر ایجاد از ناحیه علم به اسباب و علل.....
۱۰.....	۲-۱-۲ بیان علم حق تعالی به اشیاء (کلیات و جزئیات) به نحو فعلی و به جزئیات به نحو کلی....
۱۷.....	۲-۲ ابن سینا.....
۱۷.....	۲-۲-۱ ماهیت و حقیقت علم از دیدگاه ابن سینا.....
۱۸.....	۲-۲-۲ بیان شرائط در علم شیء به ذات خویش.....
۱۸.....	۲-۲-۳ علم واجب تعالی به ذات خود.....
۲۱.....	۲-۲-۴ علم اجمالی واجب تعالی به کلیات و جزئیات قبل از ایجاد.....

ب

- ۲۳-۲-۵ علم تفصیلی واجب تعالی به کلیات و جزئیات قبل از ایجاد..... ۲۳
- ۲۳-۲-۵-۱ بیان فعلی، ذاتی، تام و عقلانی بودن علم واجب تعالی به اشیاء..... ۲۳
- ۲۴-۲-۵-۱-۱ ادله فعلی بودن علم واجب تعالی..... ۲۴
- ۲۵-۲-۵-۲ نحوه صدور و قیام صور علمی عقلی..... ۲۵
- ۲۷-۲-۵-۳ چگونگی علم واجب تعالی به صور علمی تفصیلی..... ۲۷
- ۲۸-۲-۵-۴ چگونگی وجود صور مرتسمه..... ۲۸
- ۳۱-۲-۶ علم واجب تعالی به جزئیات بعد از ایجاد..... ۳۱
- ۳۳-۲-۶-۱ کیفیت علم واجب تعالی به جزئیات..... ۳۳
- ۳۵-۲-۷ چکیده رأی فارابی و ابن سینا..... ۳۵
- ۳۶-۲-۸ ارزیابی قول قائلین به صور مرتسمه..... ۳۶
- ۴۰-۳-۳ ابوالبرکات بغدادی..... ۴۰
- ۴۰-۳-۱ ماهیت علم و ادراک..... ۴۰
- ۴۱-۳-۲ بیان قول ارسطو و ابن سینا در مورد علم خداوند به غیر ذات و نقد آن توسط ابوالبرکات.. ۴۱
- ۴۱-۳-۲-۱ قول ارسطو و نقد آن..... ۴۱
- ۴۲-۳-۲-۲ قول ابن سینا و نقد آن..... ۴۲
- ۴۴-۳-۳ علم واجب الوجود به جزئیات از دیدگاه ابوالبرکات..... ۴۴
- ۴۸-۳-۴ عصاره دیدگاه ابوالبرکات بغدادی..... ۴۸
- ۴۹-۳-۵ ارزیابی دیدگاه بغدادی..... ۴۹
- ۵۳-۴-۲ ابن رشد..... ۵۳
- ۵۳-۴-۱ ماهیت و چیستی علم..... ۵۳
- ۵۴-۴-۲ عینیت تعقل ذات با تعقل سایر اشیاء کلی و جزئی..... ۵۴
- ۶۰-۴-۳ علم خداوند نه کلی است و نه جزئی..... ۶۰

- ۶۲ ..... ۴-۴-۲ خلاصه دیدگاه ابن رشد.....
- ۶۳ ..... ۵-۴-۲ تأملی در تأملات ابن رشد.....
- ۶۵ ..... ۳. فصل سوم: علم الهی به جزئیات در فلسفه اشراقی.....
- ۶۶ ..... ۱-۳ شیخ اشراق.....
- ۶۶ ..... ۱-۱-۳ ماهیت علم از نظر شیخ اشراق.....
- ۶۶ ..... ۱-۱-۱-۳ اشکالات شیخ اشراق بر مبنای مشائین در عاقل و معقول بودن شیء.....
- ۶۸ ..... ۲-۱-۳ علم نورالانوار به مجردات و مادیات در مقام ذات.....
- ۷۰ ..... ۱-۲-۱-۳ اشکالات شیخ اشراق به نظریه صور مرتسمه مشائیان.....
- ۷۴ ..... ۳-۱-۳ علم نور الانوار به مجردات و مادیات در مقام فعل.....
- ۷۵ ..... ۱-۳-۱-۳ تبیین علم حضوری نورالانوار به جزئیات از طریق اثبات علم حضوری نفس به خود و قوا و بدن خویش.....
- ۷۸ ..... ۲-۳-۱-۳ تبیین علم حضوری نورالانوار به جزئیات با تحلیل حقیقت ابصار.....
- ۸۴ ..... ۴-۱-۳ چکیده رأی شیخ اشراق.....
- ۸۵ ..... ۵-۱-۳ ارزیابی قول شیخ اشراق.....
- ۸۷ ..... ۲-۳ فخر رازی.....
- ۸۷ ..... ۱-۲-۳ حقیقت ادراک و علم.....
- ۹۱ ..... ۲-۲-۳ علم باری تعالی به ما سوی اعم از کلیات و جزئیات در مقام ذات.....
- ۹۱ ..... ۱-۲-۲-۳ بیان براهین بر علم باری تعالی به ما سوی در مقام ذات.....
- ۹۳ ..... ۲-۲-۲-۳ بیان شبهات در ارتباط با علم باری تعالی به ماسوی و پاسخ به آنها.....
- ۹۶ ..... ۳-۲-۳ علم باری تعالی به جزئیات در مقام فعل.....
- ۹۷ ..... ۱-۳-۲-۳ نقدهای فخر رازی بر ادله امتناع علم باری تعالی به جزئیات.....
- ۹۸ ..... ۲-۳-۲-۳ بیان شبهات در ارتباط با علم باری تعالی به جزئیات و پاسخ به آنها.....

- ۳-۳-۲-۳ ادله فخر رازی بر علم باری تعالی به جزئیات..... ۹۹
- ۳-۲-۴ خلاصه دیدگاه فخر رازی..... ۱۰۱
- ۳-۲-۵ بررسی آراء فخر رازی..... ۱۰۲
- ۳-۳-۳ خواجه نصیرالدین طوسی..... ۱۰۳
- ۳-۳-۱-۱ تقریر قول ابن سینا در مورد علم خداوند به اشیاء اعم از کلیات و جزئیات قبل از ایجاد.. ۱۰۳
- ۳-۳-۱-۱ بیان اشکالات محقق طوسی بر رأی ابن سینا..... ۱۰۴
- ۳-۳-۲ عقیده خواجه طوسی در علم خداوند به جزئیات..... ۱۰۶
- ۳-۳-۳ ادله خواجه نصیرالدین در علم خداوند به ماسوی (مجردات و مادیات)..... ۱۱۰
- ۳-۳-۴ عصاره دیدگاه خواجه نصیر..... ۱۱۲
- ۳-۳-۵ ارزیابی دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی..... ۱۱۳
- ۳-۴-۴ میرداماد..... ۱۱۵
- ۳-۴-۱ ماهیت و اقسام علم و ادراک..... ۱۱۵
- ۳-۴-۲ اثبات علم و عینیت آن با ذات قیوم حق..... ۱۱۷
- ۳-۴-۳ علم قیوم حق به مجعولات اعم از معقولات و محسوسات در مقام ذات..... ۱۱۸
- ۳-۴-۳-۱ فعلی بودن علم جاعل تام..... ۱۲۰
- ۳-۴-۳-۲ ابطال صور مرتسمه بو علی و صور افلاطونی..... ۱۲۲
- ۳-۴-۴ علم جاعل تام به مجعولات زمانی در مقام فعل..... ۱۲۴
- ۳-۴-۵ چکیده رأی میرداماد..... ۱۲۸
۴. فصل چهارم: علم الهی به جزئیات در فلسفه صدرایی..... ۱۲۹
- ۴-۱-۱ ملاصدرا..... ۱۳۰
- ۴-۱-۱-۱ ماهیت و حقیقت علم و اقسام آن..... ۱۳۰
- ۴-۱-۱-۱-۱ ادله صدرالمتالهین بر امتناع تعریف منطقی علم..... ۱۳۲

- ۱۳۲-۱-۱-۲ بیان اقوال فلاسفه درباره حقیقت علم و نقد و بررسی آنها.....
- ۱۳۳-۱-۱-۲-۱ سلبی بودن تعریف علم.....
- ۱۳۴-۱-۱-۲-۲ تعریف علم به صورت مطابق با ماهیت معقول در نزد جوهر عاقل.....
- ۱۳۴-۱-۱-۲-۳ تعریف علم به اضافه.....
- ۱۳۵-۱-۱-۲-۴ تعریف علم به کیفیت ذات اضافه.....
- ۱۳۵-۱-۱-۲-۵ تعریف علم به نور و ظهور.....
- ۱۳۷-۱-۲-۱ علم اوّل تعالی به اشیاء اعم از مجردات و مادیات در مرتبه ذات.....
- ۱۳۷-۱-۲-۱-۱ پاسخهای صدرالمتالهین بر اشکالات به نظریه صور مرتسمه.....
- ۱۳۸-۱-۲-۱-۱ پاسخ اشکال ابوالبرکات بغدادی.....
- ۱۳۸-۱-۲-۱-۲ پاسخهای صدرالمتالهین به اشکالات شیخ اشراق.....
- ۱۴۲-۱-۲-۱-۳ پاسخهای ملاصدرا به اشکالات خواجه نصیرالدین طوسی.....
- ۱۴۴-۱-۲-۱-۲ رأی صدرالمتالهین در مورد نظریه صور مرتسمه مشائیان.....
- ۱۴۴-۱-۲-۲-۱ امتیازات نظریه صور مرتسمه از نظر صدرالدین شیرازی.....
- ۱۴۴-۱-۲-۲-۲ اشکالات نظریه صور مرتسمه از نظر صدرالدین شیرازی و ارزیابی اشکالات صدرالمتالهین توسط آیت الله جوادی آملی.....
- ۱۴۷-۱-۲-۳ دیدگاه ملاصدرا در علم اوّل تعالی به جزئیات در مرتبه ذات.....
- ۱۴۹-۱-۳-۲-۱ بیان مبانی فهم قاعده بسیط الحقیقه کل الاشیاء.....
- ۱۵۱-۱-۳-۲-۲ تحلیل و تقریر و اثبات قاعده بسیط الحقیقه کل الاشیاء.....
- ۱۵۴-۱-۳-۲-۳ استدلال ملاصدرا بر علم اوّل تعالی به جزئیات از طریق قاعده بسیط الحقیقه.....
- ۱۵۴-۱-۳-۲-۴ استدلال ملاصدرا بر علم اوّل تعالی به جزئیات از طریق اتصاف به مدلولات اسماء و صفات.....
- ۱۵۵-۱-۳-۲-۳ علم اوّل تعالی به جزئیات در مرتبه فعل.....

- ۱-۳-۱-۴ اشکالات صدرالمتالهین بر رأی شیخ اشراق و ارزیابی آنها..... ۱۶۰
- ۲-۳-۱-۴ اشکالات صدرالمتالهین بر رأی خواجه نصیرالدین طوسی..... ۱۶۴
- ۳-۳-۱-۴ رویکردهای متفاوت ملاصدرا در ارتباط با علم اوّل تعالی به جزئیات..... ۱۶۵
- ۴-۳-۱-۴ رأی نهایی ملاصدرا در علم اوّل تعالی به جزئیات در مقام فعل و بعد از ایجاد..... ۱۶۸
- ۴-۱-۴ عصاره دیدگاه ملاصدرا..... ۱۷۰
- ۲-۴ تابعان ملاصدرا..... ۱۷۱
- ۱-۲-۴ ملاعبدالله مدرس زنوزی..... ۱۷۱
- ۱-۱-۲-۴ تفسیر معانی علم..... ۱۷۱
- ۲-۱-۲-۴ علم واجب الوجود به ماسوی اعم از مبدعات و کاینات در مقام ذات..... ۱۷۲
- ۳-۱-۲-۴ علم واجب الوجود به ماسوی اعم از مبدعات و کاینات در مقام فعل..... ۱۷۴
- ۲-۲-۴ ملاحضاتی سبزواری..... ۱۷۶
- ۱-۲-۲-۴ بیان جایگاه صفت علم در میان سایر صفات الهی..... ۱۷۷
- ۲-۲-۲-۴ اثبات علم خداوند به ماعدا در مقام ذات به عقل بسیط..... ۱۷۷
- ۳-۲-۲-۴ اثبات علم خداوند به ماعدا در مقام فعل به اضافه اشراقی..... ۱۷۹
- ۳-۲-۴ علامه سیدمحمدحسین طباطبایی..... ۱۸۵
- ۱-۳-۲-۴ ماهیت علم از نظر علامه طباطبایی..... ۱۸۵
- ۲-۳-۲-۴ اقسام علم حضوری..... ۱۸۳
- ۳-۳-۲-۴ علم واجب الوجود به مخلوقات در مرتبه ذات..... ۱۸۵
- ۱-۳-۳-۲-۴ تقریر برهان علامه طباطبائی در تعلیقه بر اسفار از طریق اطلاق ذاتی..... ۱۸۵
- ۲-۳-۳-۲-۴ ارزیابی آیت الله جوادی آملی میان قاعده بسیط الحقیقه و اطلاق ذاتی در اثبات علم تفصیلی ذاتی حق تبارک و تعالی..... ۱۸۶
- ۳-۳-۳-۲-۴ تقریر آیت الله جوادی آملی در اثبات علم تفصیلی ذاتی واجب تعالی..... ۱۸۷
- ۴-۳-۲-۴ علم واجب الوجود به مخلوقات در مرتبه فعل..... ۱۸۸

- ۱۸۸ ..... بیان آراء علامه طباطبائی در علم واجب الوجود به مادیات..... ۱-۴-۳-۲-۴
- ۱۸۹ ..... الله جوادی آملی..... ۲-۴-۳-۲-۴ نقد رأی علامه طباطبائی در علم واجب تعالی به مادیات در نه‌ایة الحکمة توسط آیت
- ۱۹۰ ..... ۳-۴-۳-۲-۴ رأی نهایی علامه طباطبائی در علم واجب الوجود به مادیات..... ۱۹۰
- ۱۹۰ ..... ۴-۴-۳-۲-۴ توجیه فلسفی علامه طباطبائی در عالم بودن مادیات و نقد آیت الله جوادی آملی.... ۱۹۰
- ۱۹۲ ..... ۳-۴ مراتب علم واجب تعالی..... ۱۹۲
- ۱۹۲ ..... ۱-۳-۴ مرتبه عنایت..... ۱۹۲
- ۱۹۳ ..... ۲-۳-۴ مرتبه قضاء..... ۱۹۳
- ۱۹۵ ..... ۳-۳-۴ مرتبه قدر..... ۱۹۵
- ۱۹۶ ..... ۴-۳-۴ مرتبه دفتر وجود یا سجل کون..... ۱۹۶
- ۱۹۷ ..... ۵. فصل پنجم: مقایسه رأی نهایی فلاسفه اسلامی با نصوص دینی..... ۱۹۷
- ۱۹۸ ..... ۱-۵ ملاحظه تاریخی - تطبیقی سه مکتب فلسفی مشائی، اشراقی، صدرایی، در علم خداوند به جزئیات..... ۱۹۸
- ۱۹۸ ..... ۱-۱-۵ مکتب فلسفی مشائی..... ۱۹۸
- ۱۹۹ ..... ۲-۱-۵ مکتب فلسفی اشراقی..... ۱۹۹
- ۲۰۱ ..... ۳-۱-۵ مکتب فلسفی صدرایی..... ۲۰۱
- ۲۰۵ ..... ۲-۵ بیان آراء نهایی فلاسفه اسلامی در علم خداوند به جزئیات در مقام ذات و مقایسه با نصوص دینی..... ۲۰۵
- ۲۰۵ ..... ۱-۲-۵ بیان علم حضوری خداوند به اشیاء در مرتبه قبل از ایجاد و عینیت آن با ذات در نصوص دینی..... ۲۰۵
- ۲۱۱ ..... ۲-۲-۵ مقایسه ادله فلاسفه اسلامی در علم خداوند به جزئیات در مقام ذات با محتوای نصوص دینی..... ۲۱۱
- ۲۱۶ ..... ۳-۲-۵ بیان خصوصیات علم ذاتی حق از منظر فلاسفه اسلامی و نصوص دینی..... ۲۱۶

- ۳-۵ بیان آراء نهایی فلاسفه اسلامی در علم خداوند به جزئیات در مقام فعل و مقایسه با نصوص دینی..... ۲۱۷
- ۱-۳-۵ متعلقات علم حق تعالی در آیات و روایات..... ۲۲۱
- ۲-۳-۵ مراتب علم حق تعالی در آیات و روایات..... ۲۲۴
- ۴-۵ علم جزئیات به خداوند متعال در فلسفه اسلامی و نصوص دینی..... ۲۲۶
- ۵-۵ دسته بندی اقوال فلاسفه اسلامی در علم الهی به جزئیات و بیان نتایج مقایسه آراء فلاسفه اسلامی با نصوص دینی..... ۲۳۰
- ۱-۵-۵ دسته بندی اقوال فلاسفه اسلامی در علم الهی به جزئیات..... ۲۳۰
- ۲-۵-۵ بیان نتایج مقایسه آراء فلاسفه اسلامی با نصوص دینی..... ۲۳۳
- منابع..... ۲۳۵
- نمایه..... ۲۴۰

فصل اول:

کلیات تحقیق

۱-۱ تبیین موضوع تحقیق

یکی از مهم ترین و دقیق ترین مسائل فلسفه اسلامی، مسئله علم الهی است که در سنت فلسفی ما در تحت دو عنوان علم واجب تعالی به ذات خود و به ماسوی مورد بحث واقع می شود. فلاسفه اسلامی در این مسئله که واجب تعالی به ذات خود و به ماسوی علم دارد، اتفاق نظر دارند و هم چنین کیفیت علم حق تعالی به ذات خود نیز چندان محل اختلاف نیست، اما آن چه معرکه آراء و تضارب افکار است مسئله کیفیت علم واجب تعالی به ماسوی است و سیر این تشتت آراء همانا دشواری مطلب است و این بحث در ارتباط با جزئیات که مراد از آن همان موجودات مادی متغیر زمانی است، شدیدتر و دقیق تر می شود.

اما آن چه سبب پیچیدگی بیشتر تبیین و تصویر کیفیت علم واجب تعالی به جزئیات است از یک سو به خود مسئله علم و از سوی دیگر از جهتی به عالم (یعنی واجب تعالی) و از جهتی به معلوم (یعنی جزئیات) برمی گردد. بیان مطلب اینکه صفت علم مانند صفت حیات، صفت حقیقی محض نیست که هیچ ارتباطی با متعلق نداشته باشد و هم چنین مانند صفت قدرت هم نیست که در عین این که وصف حقیقی ذات اضافه ای است اما لازم نیست که متعلق آن بالفعل موجود باشد، بلکه علم، صفت حقیقی ذات اضافه ای است که هم با متعلق خود ارتباط دارد و هم متعلق آن باید بالفعل موجود باشد و چیزی که معدوم محض است هرگز معلوم و منکشف و ممتاز نخواهد بود، اما آنچه که به معلوم و عالم ارتباط دارد این است که موجودات مادی که معلوم حق تعالی واقع می شوند متکثر هستند و لازمه عالم بودن خداوند به تک تک آنها، راه یافتن کثرت و ترکیب در ذات حق است که این امر با بساطت و وحدت ذات حق تعالی سازگاری ندارد و چون پدیده های مادی متغیر نیز هستند، لازمه علم خداوند به آنها، این است که این تغییر و تحول در ذات حق راه پیدا کند در حالی که ذات احدیت، ثابت و تغییر ناپذیر است و عینیت وصف ذاتی با ذات حق تبارک و تعالی زمینه دیگری برای پیچیدگی علم واجب تعالی به جزئیات را فراهم کرده است.

آنچه در این پژوهش بدان پرداخته می شود عبارتست از: ۱- علم خدای سبحان به جزئیات در مقام ذات و قبل از ایجاد آن ها و این که آیا علم خداوند به جزئیات در مقام ذات حضوری است یا حصولی و در صورت حضوری بودن، این بحث مطرح می شود که، با توجه به اینکه در علم حضوری، حضور وجود عینی و خارجی معلوم در نزد عالم شرط است خداوند چگونه به جزئیات در مرتبه ذات و از ازل و قبل از پیدایش عینی و خارجی آنها به آنها علم داشته است. ۲- علم خدای سبحان به جزئیات در مقام فعل و اینکه آیا علم خداوند به جزئیات در مقام فعل به صورت حصولی انفعالی است و یا حضوری فعلی و با

توجه به اینکه جزئیات، مقترن و متصف به زمان اند آیا علم خداوند سبحان متصف به زمان و مکان می شود یا خیر؟

از این رو ابتدا به تفصیل به تبیین آراء فلاسفه اسلامی در این زمینه پرداخته می شود به نحوی که خواننده هم با تطور تاریخی این بحث در فلسفه اسلامی آشنا شده و هم به میزان تأثیر مبانی فکری و فلسفی فلاسفه در تبیین این بحث واقف گردد. و از آنجا که یکی از آموزه های محوری ادیان آسمانی و به ویژه اسلام این است که خداوند به همه چیز آگاه است و هیچ چیز از گستره علم الهی بیرون نیست و در متون و نصوص دینی ما بر «علیم بودن» خداوند بسیار تأکید شده و آیات و روایات زیادی در این زمینه بیان شده است و تأثیرات جدی این باور در ساحت اندیشه و عمل به قدری روشن است که بی نیاز از توضیح است لذا سعی بر این است که پس از جمع آوری آیات و روایات، به فضل الهی، رأی نهایی فلاسفه اسلامی در مورد علم خداوند به جزئیات را بر محتوای نصوص دینی عرضه نمائیم و به قدر بضاعت علمی خود به مقایسه بین رأی نهایی فلاسفه اسلامی با محتوای نصوص دینی بپردازیم.

۲-۱ سؤالات تحقیق

۱-۲-۱ سؤال اصلی تحقیق

۱. فلاسفه اسلامی در مورد کیفیت علم خداوند به جزئیات در مقام ذات و فعل دارای چه دیدگاه هایی هستند؟ و آراء آن ها به چه میزان منطبق با محتوای نصوص دینی است؟

۲-۲-۱ سؤالات فرعی تحقیق

۱. آیا از نظر فلاسفه مشائی علم خداوند به جزئیات در مقام ذات حصولی و لازم ذات او و در مقام فعل به نحو کلی می باشد؟
۲. آیا از نظر فلاسفه اشراقی علم خداوند به جزئیات در مقام فعل حضوری و به وجود خاص خارجی شان تعلق می گیرد؟
۳. آیا از دیدگاه فلاسفه صدرایی علم خداوند به جزئیات در مقام ذات حضوری و عین ذات و در مقام فعل حضوری و عین فعل می باشد؟
۴. آیا از طریق قاعده بسیط الحقیقه کل الاشیاء و اطلاق ذاتی حق تعالی می توان بر علم خداوند به جزئیات در مقام ذات استدلال کرد؟
۵. آیا آراء فلاسفه اسلامی منطبق با محتوای نصوص دینی می باشد؟

۱-۳ فرضیه‌های تحقیق

۱. موجودات مادی علاوه بر وجود طبیعی دارای وجود مثالی و عقلی و الهی می باشند و علم خداوند به جزئیات در مقام ذات حضوری و عین ذات است و متعلق علم حق تعالی همان وجود الهی اشیاء می باشد.
۲. فعل حق تعالی واحد و عین ربط به اوست و حقیقت وجودش همان اضافه اشراقی حق می باشد از این رو علم خداوند به جزئیات به وجود خاص خارجی شان تعلق می گیرد و جهت صدور اشیاء عین جهت علم به آنها می باشد.
۳. خداوند بسیط و مطلق است و در پرتو بساطت و اطلاق ذاتی اش به همه جزئیات علم دارد.
۴. محتوای نصوص دینی بر حضوری بودن علم خداوند به جزئیات و عینیت آن با ذات در مرتبه قبل از ایجاد و برحضوری و فعلی بودن علم خداوند به جزئیات در مرتبه بعد از ایجاد دلالت دارند.

۱-۴ اهداف تحقیق

۱. تلاش برای تصحیح و تکمیل و تعمیق خدانشناسی از راه شناخت صفات و اسماء الهی بالأخص از طریق پرداختن به صفت علم الهی، زیرا اکثر صفات حق تعالی به علم برمی گردند، اراده همان علم به نظام احسن است، حیات همان دراک فعال است، سمیع و بصیر همان علم به شنیدنی‌ها و دیدنی‌ها است و قدرت همان علم فعلی حق است.
۲. حل معضلات نظری و معرفتی در ارتباط با خدانشناسی و انسان شناسی و دست یابی به یک منظومه معرفتی متقن و منسجم، زیرا مباحث و مسائل فلسفی و کلامی مهمی مانند جبر و اختیار، قضا و قدر، اراده و حکمت، بدا و فاعلیت حق تعالی و ... که هر کدام بخش عظیمی از معارف اسلامی را در بر گرفته‌اند ارتباط تنگاتنگی با مسئله علم الهی دارند.
۳. اعتقاد به علم حق تعالی و مراتب علمی او علاوه بر اینکه درجه ارزشمندی از معرفت خدا را در پی دارد و موجب تکامل انسان در بعد عقلی و نظری می شود آثار تربیتی و عملی محسوس و گاه سرنوشت سازی در زندگی روزمره به دنبال دارد و ارتباط وثیقی با رفتارهای فردی و کارکردهای اجتماعی دارد، کسی که پیدایش حوادث عالم را تابع علم و اراده حکیمانه حق تعالی می داند و به تقدیر و قضای الهی معتقد است از پیشامدهای ناگوار نمی هراسد و در برابر آنها به جزع و فزع نمی افتد بلکه با علم به اینکه این حوادث، جزئی از نظام حکیمانه جهان است و حق تعالی به آنها علم دارد و برطبق علم و حکمت الهی رخ داده است با آغوش باز از آنها استقبال می کند و نتیجه چنین برخوردی به دست آوردن ملکات فاضله‌ای همچون صبر، توکل، رضا و تسلیم و ... است و همچنین اعتقاد عقلی و قلبی به اینکه خداوند به همه اعمال آشکار و پنهان و حتی انگیزه و نیت انسان آگاهی

دارد، در انگیزه‌ها و اهداف، اندیشه‌ها و گفتار، و اعمال و رفتار آدمی بسیار تأثیرگذار است و نقش مهمی در پرهیز انسان از ارتکاب گناهان و انجام تکالیف الهی داشته و سمت و سوی خاصی به حیات انسان می‌دهد و خلاصه اینکه معرفت و شناخت حق تعالی از طریق شناخت صفات، موجب شدت محبت به حضرت حق می‌گردد و از آثار این معرفت و محبت، عبودیت و تقرب الهی است و در نهایت وصول به مقام خلیفه الهی است.

از اهداف دیگر این پژوهش می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. توسعه و افزایش دامنه اطلاعات و یافته‌های علمی خواننده با مطالعه این پژوهش در حوزه معارف اعتقادی و ایجاد تأثیرات معنوی در ابعاد زندگی فردی و اجتماعی، در مؤسسات آموزشی و ارگانهای اجرایی.

۲. گسترش مباحث خداشناسی در حوزه علوم اسلامی و ایجاد زمینه جهت پژوهش و تحقیقات دقیق و گسترده‌تر توسط سایر پژوهشگران در مؤسسات پژوهشی.

۵-۱ اهمیت موضوع و دلیل انتخاب آن

شرافت و اهمیت هر بحث علمی متوقف بر شرافت و اهمیت موضوع آن علم است که در پیرامون همان موضوع بحث و گفتگو می‌شود، بنابراین موضوع بحث به هر اندازه که از ارزش و جاهت برخوردار باشد به همان اندازه، آن بحث ارزش و اهمیت پیدا خواهد کرد و در میان موضوعات و مسائل متعددی که قابل بحث و بررسی است، شریف‌ترین و ارزنده‌ترین موضوع پرداختن به مباحث مربوط به خدا و خداشناسی و شناخت ذات و صفات الهی است. براساس دیدگاه‌های دینی ما، آدمی به سائقه فطرت خویش، خداجو و خداشناس است، یعنی هم نوعی گرایش فطری به سوی پرستش خداوند خویش دارد و هم واجد گونه‌ای شناخت فطری از او می‌باشد، اما نه آن گرایش و نه این شناخت، هیچ یک شرط کافی برای یک خداپرستی و خداشناسی تمام عیار و کامل نیست. اگر ما معبودی را که پرستش می‌کنیم، درست و همانگونه که هست نشناسیم و درک صحیحی از صفات او همچون علم و ... نداشته باشیم و این نوع مفاهیم برای ما مبهم و مجهول باشد در این صورت در برابر چه معبودی خاضع می‌شویم و جبین خویش را در آستان مقدسش به خاک می‌سائیم. افزون بر آن، تاریخ نیز به اهمیت خداشناسی صحه می‌گذارد و تا آنجا که شواهد تاریخی نشان می‌دهد شناسایی و شناخت مبدأ هستی، یکی از دغدغه‌های اصلی انسان اندیشمند بوده و گفتگو درباره هستی و اوصاف خداوندی به وسعت و فربهی فرهنگ تاریخی و عمومی بشر می‌باشد اما در ارتباط با دلیل انتخاب موضوع بیان این نکته

کافی است که بسیاری از صفات ثبوتی خداوند مانند سمیع و بصیر و اراده، حیات و ... به علم برمی گردند و موضوعات و مسائل فلسفی و کلامی مهمی مانند جبر و اختیار، قضا و قدر، بدا و فاعلیت حق تعالی و ... با آن رابطه کاملاً تنگاتنگی دارند و همچنین دست‌یابی به کیفیت علم واجب تعالی به گونه‌ای که با قواعد دینی و اصول فلسفی موافق و از نقائص و اشکالات مبرا باشد از برترین درجات کمال انسانی بوده و این مسئله آنقدر جایگاه رفیعی در میان معارف الهی دارد که صدرالمتهلین به جان خود سوگند یاد کرده و بیان می‌کند که مسئله علم الهی، تمام حکمت حقه الهیه می‌باشد.

۱-۶ پیشینه تحقیق

علی‌رغم اهمیت و البته صعوبت این مسأله، با بررسیهای انجام گرفته، روشن گردید که هنوز کتاب یا رساله مستقلی تحت عنوان «علم خداوند به جزئیات در فلسفه اسلامی و مقایسه آن با نصوص دینی» نگاشته نشده است اما در عین حال پایان‌نامه‌های متعددی در مقطع کارشناسی ارشد تدوین شده است که به صورت موردی به بیان برخی از نظرات فلاسفه اسلامی در این زمینه پرداخته‌اند مانند: ۱- علم الهی از دیدگاه ابن سینا، ابن رشد، توماس آکویناس، ۲- علم الهی از منظر فلسفه و کلام (بررسی موردی دو نظریه رقیب ابن سینا و صدرالمتهلین و دیدگاه غزالی) ۳- علم خداوند به جزئیات در حکمت مشاء (ابن سینا) و حکمت متعالیه (ملاصدرا) ۴- علم الهی از منظر ابن سینا و صدرالمتهلین و ... که البته با مراجعه به برخی از آنها مشخص شد که آنگونه که باید و شایسته است به این مسئله پرداخته‌اند و لذا تحقیق جامعی که از یک سو این مسئله را در تاریخ فلسفه اسلامی مورد تبیین و تحلیل قرار داده باشد، صورت نگرفته است و از سوی دیگر در ارتباط با مقایسه آراء فلاسفه اسلامی با نصوص دینی، با وجود اینکه آیات و روایات وافر در این زمینه وجود دارد تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد کار خاصی انجام نشده است. از این رو پژوهش حاضر در واقع گامی در جهت تحقق تحقیقات گسترده و عمیق‌تر در این موضوع می‌باشد.

۱-۷ روش تحقیق

روش تحقیق و جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش، کتابخانه‌ای است و به مقتضای پژوهش، منبع اصلی و محوری همان کتابها و مقالات فلسفی - کلامی بوده و از متون و نصوص دینی و کتابهای روایی نیز بهره‌ای وافر برده شده است. ابزار گردآوری اطلاعات به شکل فیش‌برداری از یافته‌های کتابخانه‌ای است و روش تجزیه و تحلیل اطلاعات به صورت تحلیلی - مقایسه‌ای می‌باشد.